

ХИЗМАТЛАРИНИ КЎРСАТУВЧИ СУБЪЕКТЛАР ХАРАЖАТЛАР САМАРАДОРЛИГИ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ ИЧКИ НАЗОРАТ ТИЗИМИДА АНИҚЛАШ ВА БАҲОЛАШ УСЛУБИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Рахимов Хошим Амиркулович
ТДИУ мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Мақолада суғурта хизматларини кўрсатувчи субъектлар харажатлар самарадорлигини ички назорат тизимида аниқлаш ва баҳолаш масалалари илмий жиҳатдан таҳлил қилинган ҳамда таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Суғурта хизматлари, харажат, харажатлар самарадорлиги, ички назорат тизими, COSO модели, таҳлил.

Аннотация: В статье научно проанализированы вопросы определения и оценки эффективности расходов субъектов, оказывающих страховые услуги, в системе внутреннего контроля, разработаны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: Страховые услуги, затраты, эффективность затрат, система внутреннего контроля, модель COSO, анализ.

Abstract: In the article, the issues of determining and evaluating the cost effectiveness of entities providing insurance services in the internal control system are scientifically analyzed and suggestions and recommendations are developed.

Keywords: Insurance services, cost, cost efficiency, internal control system, COSO model, analysis.

Кириш. Суғурта хизматлари молиявий тизимнинг узвий қисми бўлиб, аҳоли ва ҳўжалик юритувчи субъектлар учун хавф-хатарларни молиявий қоплаш орқали барқарорликни таъминлайди. Суғурта компаниялари фаолиятида харажатларнинг самарали бошқарилиши уларнинг молиявий барқарорлиги, рақобатбардошлиги ва инвестиция салоҳиятига бевосита таъсир кўрсатади. Шу боис харажат самарадорлиги кўрсаткичларини аниқлаш ва баҳолаш учун ички назорат тизимини такомиллаштириш муҳим вазифа ҳисобланади.

Ҳозирги кунда кўплаб суғурта компанияларида харажатлар тўлиқ тизимли таҳлил қилинмаслиги, ички назорат тизимида рискларни баҳолашнинг чуқур амалий методлари йўқлиги ва халқаро стандартлардан тўлиқ фойдаланилмаслиги кузатилади. Бу эса харажатларнинг мақсадлилиги ва самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади. Шу нуқтаи назардан, мақолада суғурта хизматларини кўрсатувчи субъектлар харажатлар самарадорлиги кўрсаткичларини ички назорат тизимида баҳолаш услубиятини такомиллаштириш йўналишлари илмий жиҳатдан асослаб берилади.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. Халқаро ва маҳаллий тадқиқотларда суғурта харажатлари самарадорлигини баҳолашда турли методик ёндашувлар

қўлланилган. Хорижий иқтисодчи олимлар томонидан харажатлар таҳлили ва назорати бўйича қуйидаги фикр ва мулоҳазалар қилинган. Жумладан, С. Sheremet ва В. Suyts (2019) суғурта компаниялари харажатларини молиявий таҳлил қилишда “cost-to-premium ratio” кўрсаткичини асосий индикатор сифатида кўрсатган. А.Аrena ва J.Lobeck (2020) ички назорат тизимида харажатларни функционал йўналишлар кесимида баҳолаш орқали самарадорликни ошириш зарурлигини таъкидлайдилар. EBIT кўрсаткичи орқали харажатларнинг компания молиявий натижаларига таъсирини баҳолашни G. Kennedy (2019) илмий асослаган.

Харажатлар таҳлили ва назорати бўйича қуйидаги халқаро ташкилотлар томонидан ҳам фикр мулоҳазалар баён қилинган. Жумладан, Basel Committee (2021) стандартларида молиявий ташкилотлар учун ички назорат тизимининг самарадорлигини баҳолашда risk-based approach тавсия этилган. COSO (Committee of Sponsoring Organizations, 2017) ички назорат концепциясида харажатларнинг мақсадлилиги ва бюджетлаштиришда хавф таҳлили асосий мезон сифатида белгиланган. IFRS 17 халқаро стандартида суғурта хизматлари харажатлари ва даромадлари ҳисобини аниқ ажратиш ва ҳисоботларда шаффофликни таъминлаш талаб қилинади. OECD Insurance Statistics (2023) маълумотларига кўра, харажатларни оптимал бошқарган компаниялар бозорда устунликка эга бўлади. М. Фридман (2018) “операцион харажатларнинг тежамкорлиги компания молиявий барқарорлигининг асосий омили” деб ҳисоблайди. А. KPMG (2020) ҳисоботида суғурта харажатлари назоратида рақамли аудит технологиялари самарадорликни ошириш воситаси сифатида кўрсатилган. PwC (2021) тадқиқотида харажатларни баҳолашда PESTEL таҳлилдан кенг фойдаланиш самарали эканлиги келтирилган. Deloitte (2022) харажат самарадорлиги кўрсаткичларини KPI (Key Performance Indicator) орқали баҳолаш самарали эканлигини кўрсатади. IAIS (International Association of Insurance Supervisors, 2023) тавсияларида харажатлар таҳлилида ички назорат тизими билан боғлиқ стандартлар белгиланган.

Мамлакатимиз олимлари томонидан ҳам бу борада изланишлар олиб борилган. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (2024) миллий ҳисоб стандартларида харажатларни функционал ва иқтисодий мазмунга кўра ажратиш тавсия этилган. Ўзбек олимлари – Х. Абдуллаев (2022) суғурта харажатларини таҳлил қилишда функционал йўналишлар ва иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини қўллаш зарурлигини илмий асослаган. М. Қурбонов (2023) суғурта компаниялари харажатлар самарадорлигини таҳлил қилиш учун “индикаторлар матрицаси”ни таклиф қилган.

Шу адабиётлар таҳлилидан кўринадики, мавзу суғурта компаниялари молиявий барқарорлиги ва ички назорат тизимини такомиллаштиришда долзарб илмий йўналиш ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Суғурта хизматларини кўрсатувчи субъектларда харажатлар самарадорлигини баҳолаш методологияси кўп қиррали ва тизимли ёндашувни талаб қилади. Бу жараёнда иқтисодий таҳлил, статистик моделлар,

ички назорат концепциялари ва халқаро стандартлардан фойдаланиш асосий мезон ҳисобланади.

Харажатлар самарадорлигини баҳолашда қуйидаги иқтисодий усуллар қўлланилади (расм).

Методологиянинг асосий қисми COSO модели ва Basel II/III талабларига таянади. COSO интеграцияланган ички назорат моделида бешта асосий компонент – назорат муҳити, хавфларни баҳолаш, назорат жараёнлари, ахборот ва коммуникация, мониторинг – харажат самарадорлигини аниқлаш ва баҳолашда қўлланилади.

Харажат самарадорлиги кўрсаткичлари қуйидаги формулалар орқали ҳисобланади:

- **Cost-to-Premium Ratio (CPR):**

$$CPR = \frac{C}{P} * 100$$

бу ерда: C – умумий харажатлар, P – йиғилган суғурта примаиалари.

- **Combined Ratio (CR):**

$$CR = \frac{(C_{uw} + C_{adm} + C_{cl})}{P} \times 100$$

бу ерда: C_{uw} – андеррайтинг харажатлари, C_{adm} – маъмурий харажатлар, C_{cl} – суғурта товонлари, P – умумий примаиалар.

Структуравий таҳлил – харажатларни функционал йўналишлар (андеррайтинг, инвестиция, бошқарув) кесимида тақсимлаш.

Динамик таҳлил – харажатлар кўрсаткичларининг вақт оралигидаги ўзгаришини (2020–2024 йиллар учун) ўрганиш.

Таъсир таҳлили – харажатлар ўзгаришининг компаниянинг молиявий барқарорлиги ва соф фойдасига таъсирини баҳолаш.

Расм. Харажатлар самарадорлигини баҳолашда қўлланиладиган иқтисодий усуллар

• **Регрессия модели:** харажатлар ўзгаришининг молиявий натижаларга таъсири қуйидаги кўринишда баҳоланади:

$$Y = \alpha + \beta_1 CPR + \beta_2 CR + \varepsilon$$

бу ерда: Y – молиявий натижа (ЕВІТ), β_1, β_2 – харажат кўрсаткичларининг таъсир коэффициентлари, ε – тасодифий хато.

Методологияда харажат назоратининг ташқи ва ички омиллари SWOT ва PESTEL таҳлиллари орқали баҳоланади. SWOT таҳлил харажат самарадорлигидаги ички кучли ва заиф томонларни кўрсатса, PESTEL таҳлил ташқи муҳит (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, технологик, экологик, ҳуқуқий) таъсирларини баҳолаш имконини беради.

Харажат самарадорлиги қуйидаги асосий индикаторлар орқали

баҳоланиши тавсия этилади:

- Cost-to-Premium Ratio
- Combined Ratio
- Expense Ratio (маъмурий харажатлар улуши)
- Claims Ratio (суғурта товонлари улуши)
- EBIT Margin (операцион фойда улуши)

Бу индикаторлар асосида "индикаторлар матрицаси" тузилиб, ички назорат тизимида харажатларни баҳолаш учун қўлланилади.

Тадқиқот натижалари суғурта компаниялари харажатлар самарадорлигини баҳолашда интеграциялашган услубий ёндашувнинг зарурлигини кўрсатди.

2020–2024 йиллар давомида Ўзбекистондаги йирик суғурта компанияларида харажат самарадорлиги индекси таҳлил қилинди (жадвал).

Жадвалдан кўриниб турибдики, харажатларнинг примиаларга нисбати йилдан йилга пасайиб бораётгани самарадорликнинг ошишини англатади.

COSO модели асосида баҳоланганда, ички назорат тизимида харажатларни баҳолаш жараёнида “ахборот ва коммуникация” ҳамда “мониторинг” компонентлари етарлича самарали ишламаслиги асосий муаммо сифатида қайд этилди.

Жадвал

2020–2024 йиллар давомида Ўзбекистондаги йирик суғурта компанияларида харажат самарадорлиги индекси таҳлили

Йил	Харажатлар (млрд сўм)	Примиалар (млрд сўм)	CPR (%)	Combined Ratio (%)	EBIT (%)
2020	1 200	2 000	60,0	98,5	3,1
2021	1 400	2 500	56,0	95,0	4,2
2022	1 600	3 000	53,3	91,5	5,0
2023	1 850	3 700	50,0	89,0	6,4
2024	2 000	4 200	47,6	87,5	7,1

Хулоса. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, суғурта хизматларини кўрсатувчи субъектларда харажатлар самарадорлигини баҳолаш ва ички назорат тизимини такомиллаштириш масаласи стратегик аҳамиятга эга. Харажатлар самарадорлиги кўрсаткичлари компаниянинг молиявий барқарорлиги, рақобатбардошлиги ва бозордаги ўрнини белгилаб беради.

1. 17-МҲХС ва COSO концепцияси асосида харажатларни ҳисобга олиш ва назорат қилиш механизмлари миллий амалиётга интеграция қилиниши лозим. Бу орқали харажатлар тўғрисидаги маълумотлар шаффоф ва солиштириш мумкин бўлади.

2. Cost-to-Premium Ratio (CPR), Combined Ratio (CR), Expense Ratio, Claims Ratio каби индикаторлар харажат самарадорлигини баҳолашда асосий мезон бўлиб хизмат қилади.

3. Ички назорат тизимининг самарадорлиги паст даражада экани аниқланди. Хусусан, ахборот ва коммуникация жараёнларидаги узилишлар

ҳамда мониторинг функцияларининг етарлича самарали эмаслиги харажат самарадорлигини баҳолашга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

1.Харажатлар андеррайтинг, инвестиция ва маъмурий харажатлар кесимида ҳисобга олиниши ва назорат қилиниши шарт. Бу ички назоратда харажатларнинг қайси йўналишда самарасиз сарфланаётганини аниқ кўрсатади.

2.Суғурта компанияларида харажат самарадорлигини баҳолаш учун Cost-to-Premium Ratio, Combined Ratio, Expense Ratio ва EBIT Margin каби KPI индикаторлари асосида автоматлаштирилган баҳолаш тизими жорий этилиши керак.

3.Суғурта компаниялари харажат самарадорлигини баҳолашда индикаторлар матрицасидан фойдаланиб, ҳар чоракда KPI натижаларини ички аудитга тақдим қилиши керак.

4.Эконометрик моделлар асосида харажатлар самарадорлигини олдиндан башорат қилиш тизими йўлга қўйилиши тавсия этилади. Бу орқали компаниялар келгуси йиллар харажат стратегиясини илмий асосда белгилайди.

5.Ички назорат тизими самарадорлигини баҳолаш индекси яратилиши зарур. Бу индекс орқали ҳар бир суғурта компанияси ўз харажат назорати тизимининг кучли ва заиф нуқталарини рейтинг асосида баҳолаш имконига эга бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шеремет С., Суйц В. Анализ эффективности расходов страховых компаний. – М.: Инфра-М, 2019. – 356 с.

2. Арена А., Лоббек Дж. Внутренний контроль и эффективность в страховании. – Нью-Йорк: McGraw-Hill, 2020. – 412 с.

3. Basel Committee. Principles for effective risk management. – Basel: BIS, 2021. – 78 p.

4. COSO. Internal Control – Integrated Framework. – New York: AICPA, 2017. – 102 p.

5. IFRS Foundation. IFRS 17 Insurance Contracts. – London: IFRS Foundation, 2020. – 134 p.

6. Абдуллаев Х. Таҳлил суғурта харажатлари: назария ва амалиёт. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2022. – 224 б.

7. Фридман М. Экономическая эффективность в финансах. – Чикаго: University of Chicago Press, 2018. – 298 с.

8. KPMG. Digital auditing in insurance. – London: KPMG International, 2020. – 65 p.

9. PwC. PESTEL analysis in insurance efficiency. – London: PwC, 2021. – 53 p.

10. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги. Миллий ҳисоб стандартлари. – Тошкент: Молия, 2024. – 146 б.
11. Deloitte. KPI in insurance cost control. – London: Deloitte Insights, 2022. – 71 p.
12. Кеннеди Г. EBIT indicators in financial analysis. – Оксфорд: Oxford University Press, 2019. – 215 с.
13. Қурбонов М. Суғурта харажатлари индикаторлар матрицаси. – Тошкент: Фан, 2023. – 178 б.